

УДК 94 (477.7) 325 (=16 2.1=512.145) «170 0/1800»

В. В. Грибовський

Інститут суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ)

**СТАБІЛІЗАЦІЯ ПОЛЬСЬКО-КРИМСЬКОГО КОРДОНУ
ЯК УМОВА РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ
СТЕПОВОГО ПОРУБІЖЖЯ ХVІІІ ст.**

Аналізується процес стабілізації і переструктурування кордонів Речі Посполитої і Кримського ханства у поєднанні з розглядом української колонізації у період, що передував російському завоюванню Північного Причорномор'я.

Ключові слова: степове порубіжжя, Великий Кордон, Річ Посполита, Кримське ханство, запорожці, ногайці.

Анализируется процесс стабилизации и переструктурирования границ Речи Посполитой и Крымского ханства в сочетании с рассмотрением украинской колонизации в период, предшествовавший российскому завоеванию Северного Причерноморья.

Ключевые слова: степное порубежье, Большая Граница, Речь Посполитая, Крымское ханство, запорожцы, ногайцы.

The article is devoted to analysis the stabilization and structure transformation processes within Polish-Crimean borders in combination with consideration the Ukrainian people's colonization of Black Sea region. The great attention is paid to the period, preceding the Russian conquest of North Black Sea coast.

Key words: Steppe border zone, Frontier, Rzeczpospolita, Crimean khanate, Zaporozhian Cossacks, Noghayans.

Протягом тривалого часу Степова Україна становила місце зосередження Великого Кордону – розлогої і невиразної межі між землеробським і кочівницьким цивілізаційними просторами. Ця його невиразність, протяжність на сотні кілометрів завширшки і, у політико-правовому розумінні, аморфність, відсутність чіткого документального визначення є тими характеристиками, що вирізняють український степовий кордон від кордонів європейських держав доби пізнього Середньовіччя та ранньомодерного часу.

Будь-який кордон виступає в якості бар'єру, що відтинає певні політичні та етнокультурні утворення, і, водночас, елементу, що їх з'єднує. Д. І. Олейніков розмежовує напрацьовані на матеріалі аме-

риканської історії поняття *border* і *frontier*, у першому випадку позначаючи лінію, що відділяє одну країну від іншої, а в другому – смугу, яка з'єднує країни. Відтак, кордон-фронтір означає зону етнічного контакту [20, с. 320]. Д. М. Замятін уподібнює такий кордон «амальгамі», що максимально «зтягує» різноманітні і віддалені простори [16, с. 44]. Цей дослідник виокремлює два типи кордонів – «європейський, західний, і азійський або центральноазійський» [16, с. 48]. Азійський тип позначає «велику бар'єрну територію, смугу між різними державами або напівдержавними утвореннями, політичний режим яких хоча й може бути оформленим де-юре відповідними політичними угодами, але де-факто складається зі сплетіння різнорідних, залишкових місцевих і регіональних владних структур. Буферність її поза сумнівом, але її специфіка полягає саме у своєрідній геополітичній невпорядкованості, зовнішній хаотичності; це спресоване, але достатньо аморфне, з точки зору європейського спостерігача, геополітичне черезсмужжя» [16, с. 53].

Звісно, є всі підстави розрізнати типові європейські кордони (з їх чіткою демаркацією, правовою регламентацією життя населення порубіжжя й розгалуженою системою підтримання військової безпеки) від кордонів неєвропейських, в яких відсутні ці характеристики. Смуга-бодерланд відділяє суспільства, відмінні (у строгому етнографічному розумінні) за господарсько-культурними типами – землеробським і кочівницьким. Її населення виявляє здатність не лише напрацьовувати різні форми господарського і культурного симбіозу, але й синтезувати їх і застосовувати результати цього синтезу для ідентифікації власної особності та протиставлення своєї прикордонної ідентичності гінтерланду. Тому Д. Замятін мав усі підстави говорити про «цілий клас прикордонних просторів, або просторів-кордонів. Класичні приклади цього роду – американський фронтір, Україна як країна-кордон, цивілізаційні лімітрофи, країни-геополітичні буфери й т. ін.» [16, с. 43].

Протягом XVI–XVII ст. коливання Великого Кордону було наслідком взаємодії Польсько-Литовської держави, Росії та підвладного османським султанам Кримського ханства. Росія і Польща перебували у стані боротьби за гегемонію на сході Європи, змагаючись також і за вихід до Чорного моря. Кримське ханство, спираючись на військово-політичну могутність Османської імперії, дотримувалося стратегії вирівнювання сил Росії та Польщі, спрямовуючи підвладних кочовиків на Польщу, у випадку послаблення Росії, і на Росію,

за умов послаблення Польщі [12, с. 235–242]. Бахчисарай протидіяв спробам цих держав оволодіти причорноморським узбережжям і засобом землеробської колонізації інтегрувати причорноморський регіон до своєї державної території.

У Північному Причорномор'ї виникла величезна зона етнічного контакту, в якій жодній з суміжних держав не вдалося встановити стабільний контроль, а відтак і певним кордоном розмежувати свої володіння. Є підстави розглядати кордон Кримського ханства з Росією та Польщею як модифікацію схарактеризованого Д. Замятіним азійського кордону, де ядром державної території виступив регіон з розвинутою землеробською культурою, а периферію склали причорноморські степи, в якому перебували запорозькі козаки, пов'язані з власним гінтерландом – Городовою Україною, та кочовики-ногайці – вихідці зі степів, розташованих на схід від Волги. Кримське ханство недоречно розглядати як суцільну периферію Османської імперії. На думку А. В. Фішера, в ньому співіснували дві моделі соціополітичної організації. Передгір'я і гірські райони Криму охоплювалися розвинутою адміністративною мережею та мали повноцінну економічну й релігійно-правову організацію. Проте зовсім інший, архаїчний характер влади існував на степових теренах. Функції держави тут обмежувалися несистематичним стягненням данини та використанням кочовиків у військово-грабіжницьких походах проти Росії та Польщі [28, с. 25].

То ж, за влучною характеристикою П. Куліша, на степовому порубіжжі «не лише польським урядовцям, але й російським думним дякам не було ... відомо, де закінчується земля однієї держави, і де починається – іншої» [17, с. 19]. Невизначеність кордону давалася взнаки і на більш віддалених від степу територіях. Так, під час укладання Поляновського мирного договору 1634 р. князь Ієремія Вишневецький непокоївся тим, щоби частину його «Лубенщини» не відмежували до Російської держави: «Кордон був таким непевним, що навіть сам князь Ієремія не був цілком переконаним, кому належать землі, заселені його «підданцями» – Москві чи Польщі» [23, с. 452].

Нівеляція традиційного стану українського степового порубіжжя розпочалася наприкінці XVII – на початку XVIII ст. унаслідок останнього «відпливу» Великого Кордону з півночі на південь. Тоді започаткувався довготривалий процес переструктурування кордонів азійського типу в кордони, подібні європейським. У його основі лежала нова конфігурація міждержавних відносин, позначена

стрімким посиленням Росії, послаблення Польщі, зупинкою експансії Туреччини і втратою Кримським ханством своєї колишньої ролі впливового суб'єкта міжнародних відносин. Посилення Росії і послаблення Польщі позбавило сенсу провадження стратегії вирівнювання сил, якої дотримувалися у Стамбулі і Бахчисараї впродовж XVI–XVII ст. **Протягом усього XVIII ст. важливим зовнішньополітичним завданням Османської імперії залишалася підтримка суверенітету Речі Посполитої; практично кожна російсько-турецька війна так чи інакше виходила з прагнень Росії збільшити свій вплив у Польщі та протидії такому, що виявляла Порта. Мотиви стримування російської експансії на сході Європи визначали й позицію Франції, котра намагалася створити протиросійський «східний бар'єр» засобом об'єднання в одній коаліції Польщі (на чолі з королем Станіславом Лещинським), Швеції, Туреччини та Кримського ханства.**

На початку XVIII ст. Османи беруть на озброєння новий арсенал засобів, оперуючи якими намагаються зреалізувати свої зовнішньополітичні завдання на сході Європи. На зміну традиційним набігам підвладних Криму кочовиків приходять повномасштабні війни, котрі потребували попередньої дипломатичної, внутрішньополітичної та економічної підготовки. Оголошення війни передбачало дотримання певної політико-правової процедури, обґрунтування претензії ворожій державі й узгодження позицій з союзниками. Так само і укладання миру вимагало не лише декларування договору, але й включення до нього чітко прописаних принципів взаємодії двох імперій у мирний час, а також механізмів полагодження конфліктів, котрі могли б між ними виникати. У першу чергу це стосувалося порубіжжя, слабко контрольованого обома імперіями. Отже, чітка демаркація кордону і посилення контролю за степовою периферією однаково відповідали інтересам і Стамбула, і Петербурга. Важливим елементом російсько-турецьких договорів XVIII ст. (насамперед Прутського (1711 р.), Белградського (1739 р.) і Кючук-Кайнарджийського (1774 р.) було питання про збереження територіальної цілісності Речі Посполитої, що також передбачало демаркацію її кордону з османськими володіннями та зобов'язання Порти стримувати причорноморських кочовиків від нападів на її територію. Так само і Росія брала на себе зобов'язання не відряджати свої війська на польську територію, попередньо не погодивши це питання з Туреччиною.

Кордон між Річчю Посполитою та Кримським ханством був визначений Бучацьким (1672 р.) і Карловицьким (1699 р.) договорами.

Лінія кордону тягнулася від Дніпра на захід по р. Тясмин, далі – на південь від сучасного Новомиргорода до р. Синюхи, потім – по правій притоці Південного Бугу р. Кодимі, далі – вище містечка Балта і вздовж р. Ягорлик, що впадає в Дністер, де починалися володіння підпорядкованого Османам Молдовського князівства [24, с. 13]. Ця лінія основною своєю частиною не переглядалася аж до поділів Польщі останньої третини XVIII ст. Хоча в роботі комісії з розмежування російсько-турецького кордону, що діяла на основі рішень Белградського мирного договору 1739 р., брав участь краківський каштелянин Павло Беное (Бенве) [10, с. 267].

Російсько-турецький договір 1719 р. поклав край намаганням польського короля Августа II оволодіти Молдовою, проте й зобов'язував турецького султана призначати господарями Молдови лише тих, хто дружньо налаштований до Польщі. Крім того, з Молдови виселялися буджацькі ногайці, котрі дошкуляли набігами на польські володіння. Цей же договір передбачав, що Росія може лише з дозволу Порти вводити свої війська до Польщі, однак лише в тому випадку, коли їй буде загрозувати третя держава. Водночас між Туреччиною і Польщею були укладені окремі угоди, що гарантували свободу торгівлі між підданими цих держав за умови сплати мита, забороняли забирати виморочну спадщину (в разі смерті купця за кордоном). Важливою була та річ, що на порубіжжі встановлювалося ведення судочинства і розгляд претензій між підданими різних держав на основі писаних актів, а не лише усних заяв. Ці угоди визначали регламент життя населення польсько-кримського порубіжжя практично до початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр. [11, с. 357].

Мірою стабілізації кордону, набіги підвладних Кримському ханству кочовиків на польські терени помітно скорочуються і активізуються лише під час російсько-турецьких воєн 1711 (похід гетьмана Пилипа Орлика на Правобережну Україну), 1735–1739, 1768–1774 рр. (особливо під час походу Крим Гірей-хана на Новосербію 1769 р.). У міжвоєнні періоди кочовики здійснювали незначні набіги, будучи не в змозі заглибитися далі порубіжної смуги. При цьому, їхнім неодмінним наслідком ставали прикордонні комісії. Під час їх проведення польські, турецькі та кримські комісари, опираючись на документально зафіксованих зобов'язаннях своїх сюзеренів, вели розслідування і домовлялися про відшкодування збитків потерпілій стороні. Одна з таких комісій відбулася взимку 1760–1761 рр. у

прикордонному містечку Ягорлику, коли кримські комісари повернули 20 польських підданих, взятих ногайцями у полон під час набігів на прикордоння. Натомість кримські представники вимагали, щоби польська адміністрація виплатила компенсацію за збитки ханських підданих, завданих головним чином гайдамаками (вони вважалися підданими Польщі), а в разі невиплати погрожували набігом [4, арк. 4 зв.-5]. Аналогічні комісії відбувалися і щодо розгляду конфліктів польських підданих із запорожцями [9, с. 675]. Заборона чинити напади на польські території стосувалася і запорожців, котрі упродовж 1709–1734 рр. перебували під владою кримських ханів. Зокрема, Каплан Гірей-хан у своєму ярлику писав запорожцям: «Многократно лядская сторона за великие кривди, от Войска вашего починеніе до нас, панства Кримского, позивала» і висунула претензію на суму 700 кесей «за шляхтичев, за жидов и за християнских людей». Тоді хан зобов'язав запорожців виплати лише 15 кесей, причому цю суму під ханським наглядом було передано польським представникам [10, с. 48–49].

Звісно, далеко не всі випадки грабунків та забирання людей у рабство піддавалися розслідуванню. Однак сама наявність такої процедури перетворювала степове здобичництво на доволі ризикований промисел. Кримська работоргівля у XVIII ст., значною мірою, живилася за рахунок Кавказу; джерела лише зрідка фіксують серед ясирів українців, росіян та поляків, однак частіше згадуються грузини (мелетинці) і калмики. Ш. де Пейссонель свідчив: «Торгівля рабами у Криму досить велика, ті, кого туди привозять, є представниками чотирьох різних націй: черкеси, грузини, калмики й абазинці. Найбільшим попитом користуються черкеси» [29, с. 177].

Здобичницький промисел, хоч і приглушувався стабілізацією кордонів у міжвоєнний період, проте повною силою розгортався під час російсько-турецьких воєн, що неодмінно поширювалися і на польську територію. Тоді кількість здобутих на Правобережній Україні ясирів (українців, євреїв, власне поляків) стрімко зростала. Під час походу на Правобережну Україну в 1711 р., ногайці та кримські татари мало зважали на заборони Девлет Гірей-хана, котрий зобов'язався перед гетьманом Пилипом Орликом і польськими магнатами партії Станіслава Лещинського не брати ясирів на українських землях. Мурзи буджацьких ногайців вимагали від хана дозволу «брати ясир» як плату за участь у військових діях [26, с. 80]. Випадок із селянином Антоном Бородаєм, взятим у полон вірогід-

но 1711 р., є свідченням того, що ясирі-українці ще протягом тривалого часу були включені в обіг чорноморсько-середземноморської работоргівлі. А. Бородай спершу перебував у ногайця Османа, який продав його в Кілії якомусь Єлдашу Мегмедову, той у Стамбулі перепродав бранця туніському купцеві Алі Папасу за 50 левків. В останнього Бородай провів 25 років. Тільки в 1735 р. його викупили італійці і дозволили повернутися на батьківщину [2, арк. 15]. Так само діялося й під час наступних російсько-турецьких воєн. Улітку 1770 р. стався набіг на села Уманської губернії Чимирпіль, Завалотку, Могильне, Кам'яний Брід, Шамраїнку та Ясеницю. Мешканець останньої, Яків Кріль свідчив, що його взяли у полон ногайці та продали у Бендерах «турчинові за сорок левів, которой турчин продал другому турчинові за сімдесят левів, а той турчин кримському купцю татарину обміняв за товар, напоследок куплен [він] старим татаром Смаилом и привезен вместе с пленними в Благород (Білгород або Аккермен. – В. Г.)», звідти йому пощастило втекти до запорожців [6, арк. 121–121 зв.].

Стабілізація кордонів у міжвоєнний період створювала сприятливі умови для розвитку торгівлі, економіки, а передусім – для колонізації краю. Хліборобська людність обжитих районів України, котра у попередні часи прагнула триматися на якнайдалі від степового порубіжжя, лише наприкінці XVII ст. починає поволі селитися на степових теренах – у межах Запорозьких Вольностей і Кримського ханства. Одна з перших хвиль стихійної колонізації виплеснулася на підвладні Криму землі після поразки збройного виступу Петра Іваненка (Петрика) 1692 р. Тоді в Бузько-Дністровському межиріччі з'явилися перші «ханські слободи». Потік переселенців до Кримського ханства поживався після того, як польський уряд ліквідував на Правобережній Україні козацький устрій і відновив практику пожалування земель представникам шляхетського стану. Аби привабити переселенців, кримські хани гарантували недоторканість козацького ладу для тих українських громад, що оселялися на землях Кримської держави. Козацького ватажка Петра Іваненка у 1695 р. було проголошено «гетьманом Ханської України», а за згадками джерел 1711–1712 рр. – «гетьманом дубосарським». Щойно заснованими у степу українськими селами порядкували козаки, серед яких згадувалися колишній прибічник фахівського полковника С. Палія сотник Пляка, фахівський козак Гаврило Олейченко. Відомі імена й інших «ханських гетьманів» – Стецика та Івана Багатого [21, с. 188, 194–195].

Посилення тенденції до стабілізації польсько-кримського кордону відбулося після укладення Росією і Туреччиною договору у Белграді 1739 р. Безпосередньо біля кордону з Польщею – на півночі Очаківського степу – кримські хани створили смугу постійної землеробської осілості – так званні «ханські слободи». Серед них – Голта, що заселялася з 1762 р. і була розташована біля Західного Бугу поблизу польсько-російського кордону (станом на 1763 р. мала до 20 хат), Криве Озеро на р. Кодимі (заселялася з 1762 р., до 40 хат), вгору по Кодимі – Ясенева (з 1762 р., до 40 хат); більш багатолюдними були слободи Голма (заснована близько 1753 р., 300 хат), Перелети (бл. 1753 р., більше 100 хат), містечко Балта (бл. 1748 р., понад 500 хат) [5, арк. 79–81]. Крім зазначених, є згадки про існування ще шести слобід [25, с. 56], інші джерела зазначають ще Мілувате (Мулувате), Дороцьке, Магали, Погреби, Кучієри, Демкове [18, с. 3].

Прикметно, що більшість із зазначених слобід розташовувалася поблизу населених пунктів, котрі перебували під юрисдикцією Речі Посполитої, та ще й мали подібні до них назви. Наприклад, кримська частина містечка Балта відділялася від польської річкою Кодимою [27, с. 144]. Здебільшого ханські слободи виникали за рахунок переселення мешканців підвладних польським землевласникам слобід і містечок (де закінчувалися пільгові строки); їх кримська адміністрація приваблювала тим, що увільняла від сплати податків на 10 років. Утім і по закінченню цього терміну податковий тиск не був значним і зазвичай становив 1/10 частину від приплоду худоби [5, арк. 79]. Населення ханських слобід хоч і значилося в документах як «волоське», проте крім молдаван у них мешкали євреї, вірмени та «почитай в большую половину ... народа такова, как малороссийский» [5, арк. 79]. Вочевидь, ханська адміністрація називала ці слободи «волоськими», аби уникнути небажаних претензій з боку польських чи російських властей з приводу повернення (як це передбачали міждержавні договори) своїх підданих, котрі самовільно перейшли жити на підконтрольні Бахчисараю землі.

Формування на кордоні з Польщею смуги постійної осілості потребувало від кримських ханів запровадження нових принципів адміністрації, порівняно з тими, що створювалися для управління оселеними у причорноморських степах кочовими ногайцями [14]. Їх ініціатором був колишній ханський перекладач Якуб-ага Лек, котрий, за окремими даними походив з литовських татар (за іншими –

з вірмен)¹. Він тримав ці слободи на умовах відкупу. В 1755 р. французький консул у Криму Ш. де Пейссонель засвідчив, що кожного року кримський хан отримував по 8 тис. турецьких піастрів від «хатмана з Дубоссар» [22, с. 16]. Управителями слобід Якуб-ага призначав каймаканів-урядників, сам же в офіційному листуванні титулувався «гетьманом дубоссарським» або «волоським». Відомий випадок, що стався з одним із підпорядкованих Якубу-азі каймаканів – вірменином Гарбетом Поповим, управителем слободи Голти. Гарбет привласнив гроші (напевно, податки, зібрані з голтянських мешканців) і втік за російський кордон – до Нової Сербії. Подальший перебіг подій гарно ілюструє той новий порядок життя, що встановлювався на порубіжжі після 1739 р. Посилаючись на статтю 8 Белградського договору, Якуб-ага вимагав від коменданта фортеці Св. Єлизавети видати втікача. І врешті-решт, Гарбета з привласненими ним грошима передали до рук Якуба-аги [1, арк. 1–1 зв.].

Приплив православного населення на північно-західні терени Кримського ханства спонукав кримську владу до того, щоб санкціонувати запровадження церковної організації. Новостворені парафії опинилися у підпорядкуванні митрополита «Хотинського, всього побережжя Дунайського та Дніпровського й цілої України Ханської» Даниїла, резиденція якого перебувала в Ізмаїлі. Церкви в «Ханській

¹ Ш. де Пейссонель зазначив, що в Дубоссари хан призначає «хатмана або правителя, котрий майже завжди [походить] з вірмен» [22, с. 16]. Сама ж постать Якуба-аги видається дуже загадковою і цікавою. Крім того, що він виступав в амплу ханського перекладача і довіреного зі справ порубіжжя, Якуб-ага був російським конфідентом (себто таємно сповіщав російську прикордонну адміністрацію про політичну ситуацію в Кримському ханстві), а ще – польським і, можливо, турецьким [8]. У 1770 р., під час російсько-турецької війни, Якуб-ага разом зі своїм племінником Юсуфом Ібрагімовим з'явився до командувача Другою армією П. І. Паніна і запропонував свої послуги. Прикметно, що Якуб-ага тоді назвався «начальником турків і татар, що мешкають поблизу селища Балта, розташованого на річці Кодимі, і володарем селища при урочищі Криве Озеро». Опісля того П. Панін оголосив на засіданні Ради при Височайшому дворі записку про відокремлення ногайців і кримських татар від турків, складену Якубом-агою. Саме ця записка була схвалена як основа дій російського уряду стосовно Кримського ханства (його відокремлення від Османської імперії й установаження російського протекторату). Згодом Якуб-ага працював перекладачем у Комісії татарської неогоцізації і став радником кн. Г. О. Потьомкіна у справах, що стосувалися Туреччини і Криму. Будучи на російській службі, він виступав під прізвищем Рудзевич [19, с. 255-256].

Україні» будувалися так само, як і більшість хат степового регіону: стіни – обмазаний глиною плетінь, криті очеретом; найдавніша з них згадувалася у 1761 році [18, с. 3]. Таким чином, у документах православно-го духовенства, котре діяло на теренах Кримського ханства, засновані на польсько-кримському порубіжжі слободи отримали чітке визначення як «Ханської України», позначаючи її як окремих, заселений переважно українцями, регіон, котрий існував поруч з іншими українськими регіонами, що сформувалися в результаті української колонізації степу – південними районами Речі Посполитої («Польська Україна») та Військом Запорозьким.

«Ханська Україна» зайняла помітне місце в економіці Кримського ханства у міжвоєнний період 1739–1768 рр. У цей час господарська система ханства стрімко перебудовувалася. Кримська адміністрація, стримуючи кочових ногайців від набігів, сприяла розвитку землеробства у номадів, створюючи умови для вивозу вирощеного ними збіжжя за кордон [13], а передусім намагалася запровадити безпечні умови для власної закордонної і транзитної торгівлі. Особлива увага надавалася створенню поштових станцій, де купці могли вільно переміняти коней (ці станції утримувалися коштом ногайців, зокрема, за рахунок десятини, що стягувалася з джембуйлуківців) [22, с. 38–39], а також безпеці на шляхах. У 50–60-х рр. XVIII ст. **торгівля північних окраїн** Очаківського степу помітно позбавилася, а ханські слободи були включені до мережі ярмарків Правобережної України. Приміром, у Балті проходили великі ярмарки, де торгували кіньми, худобою, вівцями, східними товарами; пруські й саксонські ремонтери приїздили сюди купувати коней для своєї кавалерії. У цьому можному містечку ярмарки бували по кілька разів на рік; значну роль у його торгівлі відігравали євреї, греки, вірмени, турки і татари, котрі осіли там [27, с. 144–145].

Крім економічного зиску, ханські слободи були вигідні Бахчисараю й тим, що складали буфер, котрий відділяв ногайців від північних сусідів, а відтак – зменшував кількість конфліктів, що виникали через несанкціоновані набіги причорноморських кочовиків на степове порубіжжя. Проте прикордонне розташування ханських слобід все ж давалося взнаки. Зокрема, в 1759 р., під час здійснюваного Крим Гірей-ханом переселення Єдичкульської орди з Бессарабії на лівобережжя Дніпра, єдичкульські ногайці пограбували ханські слободи [3, арк. 1–5]. Сильно дошкуляли ханським слободам і українські гайдамаки, особливо під час Коліївського повстання. Загальновідомий

випадає з наїздом гайдамаків Максима Залізняка на кримську частину містечка Балта, що стався в червні 1768 р. і згодом був використаний Портою як привід для оголошення війни Росії. Утім прикметно, що і гайдамацькі ватажки приміряли на себе етикетні норми, випрацьовані у процесі стабілізації кордону. Відразу після того інциденту, М. Залізняк написав вибачливого листа Якубу-азі, в якому пояснив, що його загін опинився в Балті через те, що переслідував польських жовнірів, котрі чинили наругу над православними; а ще він посилався на фальшивий указ Катерини II, який буцім уповноважував його те чинити [7, арк. 112]². Характеристика ситуації на польсько-кримському кордоні не буде повною без зазначення того, що Польща, Росія (в особі київського генерал-губернатора і кошового отамана Війська Запорозького) та Кримське ханство вдавалися до спеціальних заходів, спрямованих на боротьбу з гайдамаками, і досить часто погоджували свої дії, маючи спільним інтересом підвищення рівня безпеки на степовому порубіжжі.

Таким чином, протягом першої третини XVIII ст. відбувається складний і суперечливий процес реструктурування Великого Кордону як кордону азійського типу на тип європейський. Чітке маркування лінії кордону, заборона здобичницького промислу та унормування відносин прикордонного населення міжнародними правовими актами, створення на їхній основі стійкого механізму адміністративно-політичного та військового контролю порубіжжя становили зміст процесу стабілізації кордонів на степовому порубіжжі. Період з 1739 р. по 1768 р., що відділяв дві російсько-турецькі війни, характеризується максимумним поглибленням його тенденцій, що стало важливою умовою для активізації української колонізації степового регіону та інтеграції його до єдиного етнокультурного простору України.

Бібліографічні посилання

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів. – Ф. 9, док. 2236–2243. 1765 р.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі: ЦДІАК). – Ф. 50, оп. 1, спр. 507. 1735 р.
3. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 88. 1760 р.
4. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 91. 1760–1761 рр.
5. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 143. 1763–1767 рр.
6. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 257. 1770 р.

² Копію цього документа люб'язно надано нам Володимиром Мільчевим.

7. Biblioteka Czartoryjskich (Krakow, Polska). – Rps. 628.
8. *Андрієвський А. А.* Русские конфиденты в Турции и Крыму в 1765–1768 гг. / А. А. Андрієвський // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К. 8. – К., 1894.
9. *Андрієвський А. А.* Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. / А. А. Андрієвський // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XIV. – Одесса, 1886.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т. 1. – К., 1998.
11. *Геровский Ю.* Отношение Польши к Турции и Крыму в период персональной унии с Саксонией / Ю. Геровский // Россия, Польша и Причерноморье в XV – начале XVIII вв.: сб. ст. – М., 1979.
12. *Греков И. Б.* Очерки по истории международных отношений Восточной Европы в XIV – XVI вв. / И. Б. Греков. – М., 1963.
13. *Грибовський В. В.* Традиційна економіка причорноморських ногайців та її трансформації у XVIII ст. / В. В. Грибовський. // *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник / Національний гірничий університет.* – Д., 2008. – Вип. 5.
14. *Грибовський В. В.* Управление ногайцами Северного Причерноморья в Крымском ханстве (40–60-е годы XVIII в.) / В. В. Грибовський // Тюркологический сборник. 2007–2008. История и культура тюркских народов России и сопредельных стран / Институт восточных рукописей РАН. – М., 2009.
15. *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Дашкевич. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССXXII. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991.
16. *Замятин Д. Н.* Русские в Центральной Азии во второй половине XIX века: стратегии репрезентации и интерпретации историко-географических образов границ / Д. Н. Замятин // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – М., 2002. – № 1.
17. *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси / П. А. Кулиш. – Т. 1. – СПб., 1874.
18. *Лебединцев А. Г.* Ханская Украина / А. Г. Лебединцев. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXXI. – Одесса, 1913.
19. *Мурзакевич Н. Н.* Якуб-ага (Яков) Рудзевич / Н. Н. Мурзакевич. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XIII. – Одесса, 1883.
20. *Олейников Д. И.* Теория контактных зон и диалога культур применительно к продвижению России на Северный Кавказ в 1810–1860-е гг. / Д. И. Олейников // Actio nova. – М., 2000.
21. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 170. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960.
22. *Пейссонель Ш., де.* Записка про Малу Татарию. / пер. з фр. В. Лотшикової; вступ. ст., прим. і коментар В. Грибовського. – Д., 2009.

23. *Покровский М. Н.* Русская история с древнейших времен / М. Н. Покровский // Избранные произведения. – Кн. 1. – М., 1966.

24. *Русов А. А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия / А. А. Русов. – К., 1876.

25. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д., 1994.

26. *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний / пер. з англ. В. Кулика. – К., 1994.

27. *Moszczyński A.* Pamiętnik do historyi Polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego / A. Moszczyński. Widanie trzecie / Pamiętniki z ośmnastego wieku. – T. IX. – Poznań, 1867.

28. *Fisher A.* The Crimean Tatars / A. Fisher. – Stanford, 1978.

29. *Peyssonel M.* [Charles], de. Traite sur le commerce de la Mer Noire / Charles de Peyssonel. – T. I. – Paris, 1787.

Надійшла до редколегії 03. 08.09.

УДК 94 (477) «19»

О. В. Куриленко

Інститут історії України НАН України

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА В МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1796–1870 РР.)

Проаналізовані особливості соціальної структури міст Правобережної України в дореформений період, визначені основні стани та їхня приблизна чисельність.

Ключові слова: стан, дворяни, міщани, шляхта, купці, цехові, місто.

Проанализированы особенности социальной структуры городов Правобережной Украины в дореформенный период, определены основные сословия, их приблизительная численность.

Ключевые слова: сословие, дворяне, мещане, шляхта купцы, цеховые, город.

The article analyzes the particularities of social structure of cites, Right-Bank Ukraine in pre-reform period. There was defined basic social class and its approximate number in the theory.

Key words: class, noblemen, peasants, szlachta, merchants, plant workers, city.